

ныстағы сөздерді жинақтауды ұйымдастыруға комитет алдында міндеттенді. Бір жыл ішінде 35 000-ға жуық сөз терілді.

Ғалымдар өз кезегінде түркі тілдері сөздіктері мен 150 ежелгі мәтіндерді зерттеп, қолданыстан шығып қалған немесе мүлдем Түркияда қолданылмаған сөздерді теру жұмыстарын жүргізді, бұл шамалы 90 000 сөз көлеміне жетті. 1934 жылы осы екі зерттеу жұмыстарының нәтижесі «Санақ журналы» («*Tarama Dergisi*») деген кітапта жарияланды. Кітап құрастырушылары әділетті түрде әрбір нақты анықталмаған сөздердің қасына сұрақ белгісін қойып ынта танытқандар, еш кедергісіз ішіндегі кез-келген сөзді таңдап қолдана алды, нәтижесінде шатысулар мен былықпалыққа әкелді. Мысалы, егер де сіз *қалам* деген сөзді бергіңіз келсе, араб тілінен енген *kalem* сөзін қолданбай-ақ оның орнына, *yağış* немесе *yazgaç* немесе *çizgiç* немесе *kavri* немесе *kamış* немесе *yuvuş* сөздердің біреуін алып қолдануызға болды. *Ақыл* деген сөзге – *an* – деген сөзден бастап *zerey-* ге дейін 26 балама сөз берілді. *Hediye* (сыйлық)– деген сөзге 77 сөз тізімнің ішінен өз жаның қалаған кез-келген сөзді алуыңызға болды. Кейіннен бұл сөзді түрік негізді сөз болмаса да тілге баяғыда енгізілген парсы тіліндегі *armağan* сөзі алмастырды.

Журналистер өз мақалаларын алдымен осман тілінде жазды, кейіннен жұмыстарын *ikameci* дейтін сөздерді реттеуші мамандарға тапсырып, олар өз кезегінде сөздерді дұрыс жаңа сөздерге алмастырып, өзгертіп отырды. Сөз реттеуші (*ikameci*) «Санақ кітапшасын» ашып ондағы осман тіліне кез-келген сөз баламасын тауып, қалаған сөзбен алмастыратын болды. Басқа журналдың маманы болса дәл осы сөзді басқа баламамен беріп жатуы әбден мүмкін еді.

Осы себепті Ататүрк тілдегі болып жатқан былықпаны көріп, түрік тілінде

баламасы жоқ шет тілінен енген сөздерді қолданыстан алмай, терең этимологиялық зерттеулердің нәтижелерінен кейін оларды бірте-бірте алмастыру көзделген болатын /6, 12/.

1940 жылдардан кейін түрік тілі көптеген қиыншылықтар мен толқуларға тап болды. Сол себептен түрік тіліне жат келетін сөздер мен қалыптардың шығуы байқалды. Алайда қазіргі кезде түрік тілі - халықтың, ұлттың тілі болып қалыптасуы көрінеді. 20 ғасырдың басынан басталған ұзақ та қиын түрік тілінің даму кезеңі белгілі нәтижеге қол жеткізді. Қазіргі кезде «Түрік тілі қоғамы» әлі де өз жұмысын атқаруда. Көптеген тіл мамандары түрік тіліндегі сөздердің қолданысына үлкен мән беріп отыр. Түрік тілі жеке дара тіл болса да әлі де шет елдік сөздерден толықтай айырылған емес.

1. Banguoğlu T. Ana hatlarıyla Türk Grammeri.- İstanbul, 1991
2. Emre A. Türk dili. İstanbul, 1989y.
3. Koç N. Yeni Dilbilgisi.-İstanbul, 1996.-342.
4. “Türk dili ve kompozisyon bilgileri” (Zeynep Korkmaz, Hamza Zulfikar, Mehmet Akalın, Ahmet B.Ercilasun, İsmail Parlatur, Tuncer Gülensoy, Necat Birinci)-Yargı: 2003y.
5. Zeynep Korkmaz “Türk dili grameri üzerinde yapılan çalışmalar ve türkçenin durumu”, 1993
6. Gunnar Jarring: «The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success», 2008

In the article there are given the previous and the current condition of the Turkish language and the periods of its grammar development which are links with the works of the new wave of scientists and the influences of the language reforms had been taken.

Статья описывает стадию развития турецкого языка в старое и новое время и его положения, которые связаны с работами новой волны ученых в период языковой реформы, далее повлиявшая на дальнейшие исследования в области языкознания.

Г.Қ. Қатбаева

АСТАРЛЫ СӨЗДЕР

Кез-келген халықтың халықтығы мен ұлттық болмысын танытатын оның әр алуан өнері болса, сол өнердің алды – қызыл тіл – деген даналық сөз бар. Тілдің байлығын, терең тұңғық сырлары мен құпияларын ашқан, сұлулығына тамсанып, шебер қолдана білген, сол тілде сөйлейтін халықтың кеменгерлігі мен даналығы екені сөзсіз.

Бір тіл – бір ұлт. Өркениет заманы қаншалықты шарықтау шыңына шықса да, ұлт мәдениетін ұлт тілінен бөліп алып дамытуы ақылға симайтын нәрсе. Ұлт болашағы – тіл болашағы ретінде, өткен өмір өрнектері ұлт мәдениетіне материалдық негіз ретінде қаланып, ал оның сыры мен сымбаты тілде ғана өшпей қалды.

Өмірде күллі тіршілік атаулының бар саласын қамтитын әр ұлттың тілінде өзіне тән, бейнелі сөз орамдары, тұрақты сөз тіркестері – фразеологизмдер көптеп кездеседі. Қытай тіліндегі фразеологизмдер айналадағы қоршаған заттар мен құбылыстарға этнос тұрғысынан баға беру, сипаттау арқылы сол ұлттың менталитетін, көзқарасын, дүниетанымын аңғартады. Сөздік қорындағы бүкіл фразеологиялық құрам – сол ұлттың тілдік әлемін бойына жинақтаған ой сандығы іспеттес. Ұлттық менталитет, оның тіл арқылы мәдениеттанудағы орны туралы ғылым салалары әлі де қанағаттанарлық анықтама, ізденіс пікірлерді өз деңгейінде айта алмай келеді.

Қай тілде болмасын фразеологизмдердің көлемі мен құрылымы біркелкі емес. Фразеологиялық өлшем кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалынған, құрамы мен құрылымы тұрақты, сөйлеу кезінде даяр қалпында сақтай отырып жұмсала-тын, мағына жағынан біртұтас идеомалық тіркестер. Қытай халқының материалдық тұрмысы мен рухани өмірінің кең аясын қамтыған фразеологизмдердің ерекше түрі – астарлы сөздер Қытайдың тарихы, мәдениеті, этикасы мен эстетикасы жайлы көпсанды мағлұматтарды бейнелейді. Астарлы сөздер өзінің алғашқы қалпын және жарқын ұлттық бояуын қазіргі күнге дейін сақтап жеткізді.

Астарлы сөздер – қытай тіліне ғана тән тілдегі феномендік құбылыс. Қытай-тибет тілдер тобына кіретін бірқатар тілдердегі бұл тәріздес тіркестер негізінен қытай тілінен енген және семантикалық өңі жағынан айтарлықтай өзгеріске ұшырай қоймаған.

Астарлы сөздер – мазмұны бай, тақырып таңдау аясы өте кең, кең мағынадағы тұрақты тіркестердің қысқарған түрі. Олар халықтың өмірін жан – жақты бейнелейді және бейнелеу құралы болып табылады. Оның мағыналық құрылымына сөйлеушінің затқа деген субъективті қатынасын беретін сезімдік-бағалық мағынасы кіреді. Астарлы сөздер әдетінше көрнекті көзқарасты тудырады, бейнені қалыптастырады. Қызметтік-стилистикалық ерекшеліктері тұрғысынан астарлы сөздер жанрлық-стилистикалық тегі бойынша тұрмыстық ауызекі тілге жатады.

Қытай елі - біздің еліміздің тағдыр қосқан көршісі, әрі әріптесі. Бұл айдаһардай ұлы мемлекетпен жан-жақты қарым-қатынас жүргізу үшін қытай халқының ой-санасын, менталитетін, мәдениетін қанық білуіміз керек. Сондықтан да қытай халқының астарлы сөздер сияқты мәдени мұрасын зерттеуіміз өте орынды болып табылатыны хақ. Астарлы сөздерді оқып зерттеу барысында біз қытай халқының ауызекі тіл мәдениетінен біршама толыққанды хабар алып, өзімізге жат ойлау тәсілімен танысамыз.

Сондықтан да, қытай тіліндегі астарлы сөздерді қазақ тіліне аударуды екі ел арасындағы түсінушілікті кеңейтетін үлкен, әрі аса маңызды қадам деп есептейміз.

Сонымен, астарлы сөздер ауызекі тілде немесе жазба тілде болсын белсенді түрде қолданылатын сөздік қордың мәнерлі, көркем бөлігі. Олар терең мағынаға ие болып, тілге жан бітіріп, тілді көркемдеп тұрады. Тілдегі мақал – мәтел секілді күнделікті өмір шындығынан шығып, ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан тұрақты тіркестің бір бөлігі. Астарлы сөздердің универсалдылығы оның фразеологизмдерге тән образдылығы, мақал – мәтелдерге тән дидактикалық

өнінің тереңдігінде көрінеді. Сондықтан, астарлы сөздерге жан – жақты сипаттама бергенде фразеология және фольклордың шағын жанрларына соқпай кетуге болмайды. Астарлы сөздердің әдеби – көркем тіл үшін бағалылығы өте жоғары /1/.

歇后语 терминін сөзбе-сөз қытай тіліне аударсақ «демалыс, үзіліс жасап барып сөйлеу» дегенді білдіреді. «Қытайша-орысша сөздікте» бұл сөзге «недомолвка, намек, недосказанное выражение» деп аударма берілген.

Сиехоуудің мағыналық, құрылымдық, әсіресе прагматикалық ерекшеліктерін ескере отырып тұрақты тіркестің бұл түріне қазақ тілінде «астарлы сөз» деп атау беруге болады. Астарлы сөздерді орыс қытайтанушылары ішінде ең алғаш зерттеген Михаил Григорьевич Прядохин болатын. Ғалым «Китайские недоговорки - иносказания» - деген еңбегінде астарлы сөздерге семантикалық болмысы және грамматикалық құрылымы жағынан біршама толыққанды сипаттама берген /5/.

Астарлы сөздер туралы әр түрлі сөздіктер әр түрлі түсіндірме береді. «辞海» энциклопедиясында астарлы сөздер туралы былай деп жазылған: «Фразеологизмдердің бір түрі. Көпшілікке әзіл-оспақ, әрі бейнелі сөз тіркестері деп танымал». Астарлы сөздердің мынадай негізгі ерекшеліктерін атауға болады /2/:

1) Қолданғанда, астарлы мағына сөздің артында тасалануы мүмкін. Мысалға, 棋里下象棋 Сөзбе-сөз аудармасы: «Дойбы тақтайында шахмат ойнау», яғни дұрыс емес жолды, қате тәсіл деген мағына береді. Қазақ тіліндегі баламасы ретінде «Дария жанынан құдық қазбаны» алса болады.

«Қытайдың энциклопедиясында» тіл және жазу бөлімінде сиехоууіге төмендегідей анықтама берілген: «Сөйлеу барысында жиі қолданылатын сөз тіркестерінің бір сөзі немесе жарты сөйлемі әдейі қысқару арқылы жасалған әзілдік сипаттағы сөздер». Әдетте екі түрге бөлінеді:

1) Әуелгі мағыналы сиехоууі. Ол ченьүйдің соңындағы бір сөзді қысқартып, айтпау арқылы жасалады, 缩脚语

(қысқартылған сөз) деп те аталады. Мысал ретінде 金瓶梅 шығармасындағы Ван келіншектің сөзінен бір үзінді келтірсек: «Сенің үйіндегі бесінші балаңның 秋胡戏 – і». Мұнда 妻 (жұбай) сөзі қысқартылған, себебі 秋胡戏妻 деген күллі қытай халқы үшін ең танымал әңгіме, опера.

Сөз тіркесіне астарлы мағына беру үшін омонимдер де жиі қолданылады. Мысалы, 岳父 (қайын ата) дегенді 龙头拐 (Айдаһар басты таяқ; қарт кісілер қолданатын аса таяқ) деп те атайды. Мұнда 杖 (таяқ) сөзі қысқарған, әрі оның орнына омоним 丈 сөзі қолданылды.

2) Кең мағынадағы сиехоууі. Пекинде сехоууидің бұл түрін 俏皮话, яғни өткір сөз деп атайды. Бұл дегеніміз бір сөйлемнің екінші жарты бөлігін қысқартып айту арқылы жасалатын түрі. Мысалы, 破菜篮端水

Сөзбе-сөз: «Тесік жеміс дорбасымен су тасу», яғни ағып кету деген мағынаны береді. Бұл тіркесте 漏光 (ағып жоқ болу) сөзі қысқарған. Қазақша баламасы - «Ер қолында мал тұрмайды, елек ішінде су тұрмайды». 尾拴豆腐

Сөзбе-сөз: «Аттың жалынына доуфу байлау», яғни астарлы мағынасы – көтере алмау (қазақша баламасы – «Қолың көтермейтін шокпарды беліңе байлама»).

Кең мағыналы сиехоууіда да омонимдер қолданылады. Мысалы, 一脚踢煤油炉 – 散伙 (火). Сөзбе-сөз: «Керосин шамын аяқпен бір тепкенде - өрт болады» (қазақша баламасы – «Кішкентай тастан қауақтай бас жарылады»). Бұл жерде 火 (өрт) сөзінің орнына омоним 伙 (дос, бірлестік) сөзі қолданылған.

«Қазіргі заманғы қытай тілі сөздігінде» сиехоууіге мынадай түсіндірме берілген: «Сиехоууі екі бөліктен тұрады. Оның бірінші бөлігі меззеу, яғни жұмбақ секілді, ал екінші бөлігі сол жұмбаққа түсіндірме, демек жұмбақтың шешуі секілді болып келеді. Мысалы, 雨落拖被絮 – 越被越重

Сөзбе-сөз: «Жауынды күні мақтаны арқалап көтеру – көтерген сайын ауырласады». Қазақша баламасы: «Баста ми жоқ болса, екі аяққа күш түсер».

2. 寒天吃冷水 – 点点在心头

Сөзбе-сөз: «Аязды күні суық су ішу - өз дерті өз ішінде. Қазақша баламасы: «Ақымақ жауынды күні суға түсер».

Төл топырағымызда шыққан қытай тіліне байланысты еңбектерге көз жүгіртсек, Дүкен Мәсімханның «Шығыс филологиясына кіріспе» оқу құралында астарлы сөздер жайлы былай деп жазылған: «Басқа бір затты, құбылысты сөз еткен болып, екінші бір ойды жасырып аңғарту – астарлы сөздер деп аталады. Мысалы, 大海里

Сөзбе-сөз аудармасы: «Ашық теңізден инені аулап шығару». Мағынасы: еш жерден таба алмау.

Стилист Чжан Гуи «Астарлы тіркестің ғасырмен тілдесуі» деген еңбегінде астарлы тіркестің стильдік қолданысын айтып, көркем әдебиеттің құралы ретіндегі болмысына басты назар аударды. Чжан Гуи астарлы тіркесті екі бөліктен тұратын тұрақты тіркес деп, оның бірінші бөлігі образды түрде мегзеу, ал екінші бөлігі сол образды мегзеудің мәнін ашатын тұрақты тіркес деп мінездеме береді /4/.

Жоғарыда келтірілген әр түрлі кітаптар мен мақалалардың астарлы сөзге берген түсіндірмелерін қорыта келе, біз сиехоууіге келесі анықтама береміз: Астарлы сөз – жұмбақ және жұмбақтың жауабы секілді екі бөліктен құралған, астарлы мағына беретін ауызекі сөз. Оның бірінші бөлігі метафора немесе жұмбақ, 提示语 (сілтеме) деп те аталады. Ал екінші бөлігінде мағынасы ашылып көрсетіледі де, бұл бөлігі 目的语 (мүдде, мақсат) деп аталады.

Астарлы сөзді қолдану барысында тыныстық кідірістер арқылы сөйлемдегі көңіл – күй мағынасын жеткізуге болады. Және астарлы сөздің екінші бөлігі - маңызды бөлігі болып саналады.

Астарлы сөздер икемді әрі сергек, әзіл – оспақ және фантазияға толы, мақаланың немесе сөздің көркемділігін, қызықтылығын, бейнелілігін күшейтеді. Осылайша шығарманың өмірлік тынысын және жергілікті ерекшеліктерін арттыра түседі, сөйлеушінің сөйлеу ерекшелігін қалыптастыруға септігін тигізеді.

Астарлы сөздердің шығу тарихы.

Астарлы сөздердің шығуы екі өзара байланысты мәселеге қатысты: астарлы сөздер қалай пайда болды және кім енгізді?

Астарлы сөздер сияқты тіл формасы қалай қалыптасты? Өткен уақытта бұл мәселе жайлы пікірлер әртүрлі еді. Қазіргі кезде салыстырмалы түрде ең дұрыс деп саналатын екі түрлі көзқарас бар:

Бірінші көзқарас бойынша астарлы сөздер 自注格谚语 -ден (өзін-өзі атап түсіндіретін мақал) қалыптасты. 1935 жылы «太白» газетінде астарлы сөздерге арналған «Астарлы сөз» деген мақалада: «Астарлы сөз негізінде яньүйдің (谚语) ерекше дамыған формасының бірі. Біз яньүйдің көп түрлі формада болатынын білеміз. Олардың арасындағы ең қарапайымдысы - теңеу (метафора). Астарлы сөз - теңеу тәсілінің даму барысындағы ерекше түрі.» Автордың ойы бойынша, «比喻式» 谚语 (теңеу формасындағы мақал)–да астарлы мағына теңеудің артынан келеді, содан кейін «теңеу мағынасын атап көрсететін 自注格谚语» келеді. Мысалы, 豆腐刀, 两面光

Сөзбе-сөз: «Доуфу пышағы, екі жағы жылтыр», (доуфу – соя бұршағынан жасалған ірімшік). Мағынасы: аты затына сай болу керек. Егер осындай цзычжугі яньүйді ұзақ тыныс алып, ортасынан үзіп оқысақ, мысалға «豆腐刀, 两面光» дегенді «豆腐刀 - 两面光» десек, астарлы сөз шығады деген көзқараста болды.

Сондықтан автор астарлы сөзді - цзычжугі яньүйдің ерекше даму түрінің бірі деп санайды, яғни алдымен цзычжугі яньүй, содан кейін ғана астарлы сөз пайда болды деп тұжырымдайды.

Бұндай көзқарастың өзіндік дұрыс жағы да бар. 歇后语 деген арнайы термин қалыптасқанға дейін оны 谚语 – дің (мақалдың) бір түрі деп санады. Осы көзқарас бойынша астарлы сөз – «мақалдың ерекше дамыған түрі». Бірақ, астарлы сөздерді цзычжугі яньүйдің ерекше дамыған түрі деп айту оншалықты дұрыс емес. Себебі, цзычжугі яньүй

дегеніміз – алдыңғы, артқы екі бөлігі өзара байланысты яньүй (мақал).

Бұл біз сөз етіп отырған сиехоуүй. Пікірлер әртүрлі болса да, шындығына келгенде, бұл бір тілдік мәселе, сондықтан да біз «қайсысы алдымен, қайсысы кейіннен пайда болды?» және «қайсысы қайсысынан шықты?» деген сұрақтарға жауап бере алмаймыз.

Мақалдың екі бөлігінің арасындағы үзілістің ұзын - қысқалығы цзычжугі яньүй мен астарлы сөздердің айыру белгісі бола алмайды /1/.

Шындығында, астарлы сөздер толық түрінде екі бөліктен тұратын тіркес. Ауызекі тілде бұл екі бөлік интонациямен бөлінеді. Бірінші бөлік айтылып болғаннан кейін аздап үзіліс жасалып, интонация бәсеңдеп, екінші бөлігі айтылады. Жазбаша формасында бұл екі бөліктің ортасы тыныс белгілері, яғни үтір, қос нүкте немесе сызықша арқылы бөлінеді. Тыныс белгілерін қоймауға да болады. Астарлы сөздердің ортасына қойылатын тыныс белгілері жайлы нақты заң жоқ.

Мысалы, **猪八戒照镜子里外不是人**

Бұл тіркестің тура мағынасы: «Чжу Ба – цзе айнаға қарады – ішінде де сыртында да (айнаның) адамға ұқсамайды». Чжу Ба-цзе Қытайдың «Батысқа саяхат» деген классикалық романындағы жартылай адам, жартылай шошқа кейпіндегі фантастикалық кейіпкер. Осыдан барып астарлы тіркестің, яғни мегзеу бөлігінде жұмбақ шешіледі. Чжу Ба-цзе өз тұлғасында, айнадағы кескіннен де шындығында адамға ұқсамайды. Қазақ тіліндегі баламасы – «Не бие емес, не түйе емес».

1. 这个队长有什么当头! 亏不少吃, 罪不少受, 骂不少挨, 家里外不成样子, **猪八戒照镜子里外不是人**。(浩然《艳阳天》一卷152页)。

(Осындай мәнсапта болудың не керегі бар! Көп зияншылыққа ұшырайсың, ұрысқа тап боласың, отбасы жағдайы да нашар. «Чжу Ба – цзе айнаға қарады – ішінде де сыртында да адамға ұқсамайды».)

2. 我来了敢是享了你家什么清福了? 伺候上老不死的病人, 小不懂事的闺女, 外头又挨上农业社的批评, 我这倒成了**猪八戒照镜子里外不是人**啦! (胡正《汾水长流》235页)

(Мен сенің үйіңе түскенде не бақытқа кенелдім? Қартайған ауруды бағамын, ақылы толмаған баланы бағамын, сыртқа шықсам басқарманың сөгісіне тап боламын, менің «Чжу Ба – цзе айнаға қарады – ішінде де сыртында да адамға ұқсамайды» деген кейіпке сай болғаным ғой!)

3. 这些天, 照老主任自己的话说, 因为高金凤顶了张县长, “闯”下这场乱子, 他夹在中间, 也快了**猪八戒照镜子 - 里外不是人**。(《漳可春》85页)

(Соңғы күндері қартайған басшының сөзі бойынша Гао Чжин Феннің Джан әкімге қарсы шығу мәселесі орталықта жүрген оны «Чжу Ба – цзе айнаға қарады – ішінде де сыртында да адамға ұқсамайды» деген күйде қалдырды.) . Осы «**猪八戒照镜子, 里外不是人**» деген астарлы сөйлем 1-мысалда , екі бөлігінің арасына тыныс белгілері қойылмады, 2-мысалда үтір қойылды, 3-мысалда сызықша пайдаланылды. Осы мысалдарға сүйеніп, бұл астарлы сөйлемдердің тіл формалары әртүрлі деп айта аламыз ба? Олай болса, алдыңғы екеуі цзычжугі яньүй, кейінгісі сиехоуүй, яғни кейінгісі (3) алдыңғы екеуінен туындап шыққан. Біз оларды тек қана бір тілдік форма деп айта аламыз.

Әртүрлі тілдік ортаға байланысты сиехоуүйдің алдыңғы – кейінгі бөліктерінің арасындағы тыныстық үзіліс ұзақ, қысқа бола алады. «**豆腐刀, 两面光**» тіркесінің екі бөлігінің арасына үтір не сызықша қойсақ та, қоймасақ та, бұл екі бөліктің байланысының өзіндік ерекшелігіне әсер етпейді. Сол себептен де бұл тіркестер сиехоуүй болып саналады.

Сиехоуүйді цзычжугі яньүйден шықты деп тұжырымдайтын көзқарас сиехоуүй — > сиехоуүйден шықты деген пікірмен бірдей, яғни мәселенің өзектілігіне жауап берген жоқ.

Мао Дүн «Астарлы сөз туралы» деген мақаласында сиехоуүйдің қалыптасу барысын 3 кезеңге бөліп қарастырған:

1) «Текті сиехоуүй». Мысалы,

友于兄弟 Сөзбе-сөз: «достығы ағайындылардай». **兄弟** (ағайынды, бауыр) сөзін қысқартып алсаң да, **友于** (достық) сөзінің өзі астарлы түрде **兄弟** ұғымын білдіреді.

Тағы бір мысал, **牛头马面** Сөзбе-сөз: «Сиыр басты, ат жүзді». Мағынасы: екі жүзділік. Бұл тіркестегі **面** сөзін қысқартып тастап, тек **牛头马** деген тіркес қана қалған. **面** сөзі жоқ болса да, тіркестің семантикалық мағынасы сақталып қалды.

2) Жасалу тұрғысынан, құрылымдық жағынан салыстырмалы түрде күрделірек. Мысалы, **见了火的蜡烛—软了**

Сөзбе-сөз: «Жалынды көрген май шам - әлсіреді». Қазақша баламасы: «Кемеші келсе, қайықшы судан таяр».

3) Ең соңғы болып сиехоуүйдің ең күрделі түрі қалыптасты. Мысалы,

泥菩萨过江—自身难保

Сөзбе-сөз: «Саз балшықтан жасалған әйкелдің өзеннен өтуі – жанын сақтау қиынға соқпақ». Қазақша баламасы: «Тәуекел ет те, тас жұт, Ажал жетпей өлмек жоқ».

Чың Ван Даудың «**修辞学发凡**» (стилистикадағы ерекше жағдайлар) атты мақаласында Мао Дүн мырзаның «текгі сиехоуүй» дегенін - «дәстүрлі, ертедегі сиехоуүй» деп атаған, ал 2-ші мен 3-ші кезеңдерге жататын сиехоуүйлерді - «өркендеген, құлпырған сиехоуүйлер» деп атаған. Бұл екі автордың сиехоуүйдің даму барысына деген көзқарастары бірдей, тек астарлы сөздердің даму кезеңдеріне берген атаулары ғана әр түрлі.

Аталмыш «текгі сиехоуүй» мен «дәстүрлі сиехоуүй» ченьүйді негіз етіп қалыптасқан. Көрнекті мысал ретінде: «**后汉书·史弼传**» шығармасындағы **陛下降于友于** (тақсыр ағайыннан да қымбаттысыз); Тао Юан Миннің өлеңіндегі «**再喜见友于**» (ағайынды достықтың қуанышында тағы кездесерміз) өлең жолының; Ду Фудың өлеңіндегі «**山鸟山花皆友于**» (тау – тастағы құс пен

гүлдер бір – бірімен ажырамас ағайынды достардай) сөйлем жолының ?? сөзін алайық. Бұл үш мысалдың ерекшелігіне үңілсек: (1) «**友于兄弟**» тіркесін көне тарихи кітаптарда, мысалы «**书经·君陈**» кітабында да кездеседі, әрі оны санаулы ғана оқымыстылар білетін сөз. (2) Сөздің толығы **友于兄弟**, ал мысалдарда **兄弟** сөзін қысқартып қолданған. (3) Мысалдардағы **友于** сөзі **兄弟** сөзімен мағыналық жағынан бірдей. Алдыңғы мысалдарды былай жазуға болады: «**再喜见友于**» – «**再喜见兄弟**», «**山鸟山花皆友于**» – «**山鸟山花皆兄弟**».

Бұл үш мысалдан сиехоуүйдің алғашқы қалыптасу барысын көруге болады. Кейін уақыт өте келе астарлы сөздер жасалым жағынан, астарлық мағына жағынан тіпті де көркемделе түсті.

Ди Хаоның «**通俗编**» томының 38 – ші тарауындағы «**识余·风人**» - да былай деген: «**六朝乐府**- дағы «**子夜**», ал «**读曲**» сияқты өлеңдерде астарлы қос мағына беретін сөз тіркестерін көптеп кездестіруге болады. Таң патшалығы тұсындағылар **蚊子叮铁牛, 无渠下嘴处** деп қарастырған. Сөзбе-сөз аудармасы: «Маса темір сиырды шақса, тісін батырар жер таппас». Қазақша баламасы: «Әлін білмеген әлек».

黄甃向春心, 苦心随日长 сөзбе-сөз аудармасы: «Хуаң Пидің көктемге деген сағынышы артады, қайғы-мұңы күннен-күнге көбеюде».

Бұл мысалдарда тіркестердің алдыңғы бөлігінде сілтеме жасалып, екінші бөлігінде алдыңғы бөлігіне түсіндірме берілген.

风人 стилінде сиехоуүйларға тән тағы бір амал қолданылған: дыбысталуы жағынан бір, бірақ жазылуы әр түрлі сөздер, яғни омонимдерді қолдану жиі – жиі кездеседі. Мысалы, **船家烧纸, 为何?**

Сөзбе – сөз аудармасы: «Қайықшының қайықта қағазды өрттеуі, не үшін?». Қазақша баламасы: «Ақылы аздың – азабы көп» **墙头种菜 没缘**.

Сөзбе – сөз аудармасы: «Қабырғаға көкөніс егу, бау – бақша болмайды».

Қазақша баламасы: «Қашпаған сиырдың уызынан дәметіп».

Бұл сөйлемдердегі 何 негізі 河 болып, 缘 сөзі 园 болып жазылуы керек еді, бірақ сөз ойыны іспеттес амал түрін пайдалану арқылы басқа жазу түрінде қалыптасып, кең таралып кеткен сиехоуудің бір түрі болмақ.

Ди Хоудың мақаласындағы көзқарасты жақтайтындар көп болды. Мысалы, 1937 жылы Бейпинде «Әлем күнделігі» газетінде «Сиехоууіге көзқарас» атты мақалада сиехоууі мен фыңжен стилінде жазылған өлең жолдарының арасында байланыс бар деп айтылды, тіпті фыңжен дегенді сиехоуудің лақап аты ретінде алған.

Оңтүстік Сұң (1127 – 1279 жж.) патшалығының ақындары да Фыңжен стиліне өздерінің көзқарастарын білдірген. Мысалы, Ян Юй деген ақын өз уақытында «沧浪诗话» өлеңінде: «Фыңжен стилінде жазылған өлең жолдарында сөйлемдердің алдыңғы бөлігі бір ойды айтса, екінші бөлігінде сол ойды түсіндіреді.» - дейді. Гы Ли «葛常之诗话» төртінші томында осы өлең стилінің ерекшелігін жалпылама түрде былай деді: «Кейінгі сөйлем алдыңғы сөйлемді түсіндіреді». Осыдан сол кездегі көзқарастардың Ди Хоудың көзқарастарымен бірдей болғанын анық көруге болады.

Демек, «алдыңғы бөлігінде айтылған ойды кейінгі бөлігінде түсіндіретін» фыңжен стилі – алдымен «引» (яғни бағыттау, тарту), соңынан «注» (яғни түсіндіру) түріндегі сиехоууімен формалық тұрғыдан қарағанда бірдей. Осыған қарағанда, 风人 стилі – бұл сиехоуудің өлеңдік стильде кездесетін түрі деуге болады.

Алайда, 风人 стиліндегі сөзді сиехоууі деп айтуға келмейді. Себебі, 风人 стиліндегі сөйлемдердің құрылымы ақынның айтпақ болған ойына қарай уақытша құрастырылған. Бұл сөйлемдер белгілі бір мақсатта ойды немесе мүддені жеткізу үшін ғана икемдеп құрастырылған екі сөйлем. Ал сиехоууі болса, сөйлемдері тұрақты сөз тіркестері болып қалыптасуы шарт. Егер қандай да бір ақынның сөзі

халық арасында кең таралып, кең қолданысқа ие болса, онда ол сиехоууіге айналуы мүмкін. Мысалы,

东边日出西边雨 道是无晴还有晴。

Сөзбе – сөз аудармасы: «Шығыстан күн шығып, батыстан жауын болса, онда бұлтты күн ашық аспанды күнге айналады» (唐刘禹锡 «竹枝词», мұндағы «晴» сөзінің орнына «情» сөзі келуі керек). Бұл мысал халық арасында кең таралып, қазірдің өзінде жиі қолданылатын сиехоууіге айналды.

Кез – келген «比兴引喻» -ді сиехоууі деп алуға болмайды. Сиехоууі болу үшін, бірнеше талап орындалуы шарт:

Біріншіден, сөйлем белгілі бір анық ойды білдіріп, екі бөлігі өзара байланысты болуы керек.

Екіншіден, екі сөйлем құрылым тұрғысынан тұрақты сөз тіркесі болып, әрі осы тұрақты сөз тіркесі түрінде халық арасында таралуы керек /5/.

Осындай шарттармен қалыптасқан сиехоууілер алдымен ел арасында кең таралып, содан кейін ғана кітап беттерінде кездесуі мүмкін.

Жалпы алғанда, астарлы сөздер халық тілінің ерекше және икемді формасы болып табылады. Ол мағыналық жағынан ұғынықты, әзіл – оспаққа толы, өмірдің қыр – сырын жан – жақты бейнелейді. Астарлы сөздерге халықтық ерекшелік тән. Өмір рухына бай бұл тіл формасын көркемделген қытай халық тілінің бір саласы деп айтса болады. Сөйлеу немесе жазу барысында сиехоууілерді тиімді әрі орынды пайдалана отырып, сөздің көркемдігін күшейтуге, әзіл – қалжың және қызыққа толы өмірді бейнелеуге болады. Астарлы сөздерді қолдану барысында, басты назарды қолдану ортасына, орнықтылығына, өзектілігіне көңіл аудару керек, қалай – мақан, орынсыз, ойына келген кезде қолдана салуға болмайды.

Сондықтан да, астарлы сөздер бұқара халықтың ең сүйікті сөйлеу формасы екендігінде еш күмәніміз жоқ.

1. Р.Ә. Авакова, П.Н. Даулетова «Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік» — Алматы, 2002 ж.

2. В.И. Горелов «Лексикология современного китайского языка» — Москва, 1984 г.

3. 汉语成语词典—四州, 2000年.

4. Чжан Гуи «Астарлы тіркестің ғасырмен тілдесуі» — Чунчин баспасы, 1979 ж.

5. М.Г.Прядохин «Китайские недоворотки - иносказания» — Москва, 1995 г.

В данной статье описываются многочисленные сведения о китайской

культуре, этике и эстетике, менталитете и ежедневной жизни китайцев, говорится об особенном виде феноменального явления и фразеологизмов — об иносказаниях, характерные только китайскому языку.

This article describes numbers information about Chinese culture, especially ethics and aesthetics, mentality and Chinese life style. And article also considers about phenomenons and phrasal verbs special kind — words with hints, which distinctive only for Chinese

Қ. Қыдырбаев

АРАБ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘРІПТЕРІМЕН ТРАНСКРИПЦИЯЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көптеген қазақ арабтанушылары араб сөздерін қазақ әріптерімен транскрипциясын көрсеткенде араб дауысты дыбыстарын (харекеттер мен созылыңқы дауыстыларды) қазақ әліпбиіндегі ұ, ү, ы, і, э, о, ө, е дауысты дыбыстарының белгілерімен танскрипциялау кездеседі.

Мысалы: التقات [әлтефат] /1, 318/, انتظار [ынтезар] /1, 316/, إبليس [іблис], إسراف [ісраф] /1, 317/, مخلوق [мәхлұқ], مقصود

[мәқсұд] /1, 182/, قاعدة [қәәде] /1, 150/, فرصة [форсәт] /1, 236/, رخصة [рохсәт] /1, 242/, سفرة [сүфрә] /1, 264/, حكمة [хәкмәт] /1, 296/, شيطان [шейтан] /1, 299/, شفاء [шефа] /1, 309/, إسقاط [ысқат] /1, 316/, اسلام [эслам] /2, 83/, نقط [нұқат] /2, 131/, نكاح [неках] /2, 130/, نور [нұр] /2, 131/.

Б.Тасымов «Араб тілі» кітабында харекеттердің транскрипциясын төмендегі үлгіде көрсеткен /3, 18/:

Харекеттердің аты	Харекеттердің жазылуы	Харекеттердің транскрипциясы
Фатха	َ	а, ә
Кәсра	ِ	и, і, ы
Дамма	ُ	у, ұ, ү

Араб сөздерінің қазақ әріптерімен транскрипциясын көрсеткенде жоғарыдағыдай қазақ әліпбиіндегі ұ, ү, ы, і, э, о, ө, е әріптерімен белгілеу дұрыс емес сияқты. Дамма мен созылыңқы уауды ұ, ү, о, ө әріптерін пайдаланбай бірыңғай [у] және [уу] деп, кәсра мен созылыңқы йәйді ы, і, е, э әріптерін пайдаланбай біріңғай [и] және [ии] деп белгілеуді, ал, фатха мен созылыңқы алифті алдыңғы дауыссыз

дыбыстың жуан, аралық, жіңішкелігіне қарай [а], [ә] және [аа], [әә] әріптерімен белгілеуді ұсынамыз. Өйткені, араб фонетик ғалымдары Мухаммәд әл-Қумати мен Ибраһим Мухаммәд Нәжә: «дауысты дыбыстар — фатха, дамма, кәсра. Олардың әр қайсысының жуан, жіңішке және аралық дауысты деген үш түрі бар. Жуан дауыстылар эмфатикалық (حروف الإطباق) ط, ظ, ض дауыссыздарынан кейін, аралық